BANKLARDA XUSUSIY KAPITAL HISOBI: NAZARIY ASOSLAR, AMALIYOT MUAMMOLARI VA TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Ilmiy rahbar
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti Buxgalteriya hisobi kafedrasi katta o’qituvchisi
PhD
Esanov Oybek Madatovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti 3-kurs talabalari
Shodiyorov Doniyor Baxtiyorovich
Nurmuratov Javohir Nuriddin o’g’li

Annotatsiya: Mazkur maqolada tijorat banklarida xususiy kapital hisobining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Xususiy kapital bankning moliyaviy barqarorligini ta’minlovchi asosiy omil bo‘lib, uning hisobini to‘g‘ri yuritish bank faoliyatining shaffofligini oshiradi va regulyatorlar hamda investorlar uchun ishonchli axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotda xususiy kapitalning tarkibiy qismlari — ustav kapitali, zaxira kapitali, qo‘shilgan kapital va taqsimlanmagan foyda — ning buxgalteriya hisobida aks ettirilish tartibi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashtirish jarayonidagi muammolar va ularning yechimlari tahlil qilinadi. Maqolada xususiy kapital hisobini takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: xususiy kapital, tijorat banki, buxgalteriya hisobi, moliyaviy barqarorlik, kapital tarkibi.

Kirish

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda xususiy kapital hal qiluvchi o‘rin tutadi. Xususiy kapital bankning o‘z mablag‘lari hisobidan shakllanadigan va kutilmagan yo‘qotishlarni qoplash uchun xizmat qiladigan moliyaviy “yostiq” vazifasini o‘taydi . Shu bilan birga, xususiy kapitalning hajmi va tarkibi bankning kreditlash salohiyatini, investorlar oldidagi ishonchliligini hamda regulyatorlar tomonidan belgilangan prudensial normativlarga muvofiqligini belgilaydi. O‘zbekiston bank tizimida xususiy kapital hisobi masalasi so‘nggi yillarda alohida dolzarblik kasb etmoqda. Bu, bir tomondan, banklarning kapitallashuv darajasini oshirish bo‘yicha talablarning kuchaytirilishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir . Xususiy kapital hisobining to‘g‘ri tashkil etilishi bankning moliyaviy hisobotlarining ishonchliligini ta’minlabgina qolmay, balki kapitalning real holatini baholash va samarali boshqarish imkonini ham

yaratadi. Mazkur maqolaning maqsadi tijorat banklarida xususiy kapital hisobining nazariy asoslarini yoritish, amaliyotdagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlar tahlili, normativ hujjatlarni o‘rganish va statistik ma’lumotlarni umumlashtirish usullari qo‘llanilgan.

Xususiy kapital tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Xususiy kapital tijorat bankining o‘z mablag‘lari yig‘indisi bo‘lib, u bankning tashkil etilishida shakllanadigan ustav kapitalidan boshlanib, faoliyat davomida to‘plangan zaxiralar va taqsimlanmagan foyda hisobiga ko‘payib boradi. Iqtisodiy adabiyotlarda xususiy kapitalga ikki xil yondashuv mavjud: tor ma’noda — faqat ustav kapitali va unga tenglashtirilgan mablag‘lar; keng ma’noda — bankning barcha o‘z mablag‘lari majmui. Zamonaviy bank amaliyotida keng yondashuv ustuvor bo‘lib, u xususiy kapitalning quyidagi asosiy tarkibiy qismlarini o‘z ichiga oladi:

Ustav kapitali — bank tashkil etilishida aksiyadorlar yoki muassislar tomonidan kiritilgan mablag‘lar yig‘indisi. O‘zbekiston qonunchiligiga ko‘ra, bank ustav kapitali faqat muassislar va aksiyadorlarning pul mablag‘lari hisobidan shakllantiriladi; kreditga olingan yoki garovga qo‘yilgan mablag‘lardan foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi . Ustav kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi va bank faoliyati davomida doimiy ravishda ushbu talabga mos bo‘lishi ta’minlanishi lozim.

Zaxira kapitali — bankning kutilmagan yo‘qotishlarini qoplash va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash maqsadida sof foyda hisobidan shakllantiriladigan zaxira mablag‘lari. Banklar o‘z tasarrufida qoladigan sof foyda hisobidan qonunchilikda belgilangan tartibda zahiralar va fondlar tashkil qiladilar . Zaxira kapitali bankning risklarni yutish qobiliyatini oshiradi va inqirozli vaziyatlarda moliyaviy tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Qo‘shilgan kapital — aksiyalarni nominal qiymatidan yuqori narxda joylashtirish natijasida hosil bo‘ladigan mablag‘lar (emissiya daromadi). Ushbu kapital turi aksiyadorlik jamiyatlari uchun xos bo‘lib, kapitalning umumiy hajmini oshirishning samarali usullaridan biri hisoblanadi.

Taqsimlanmagan foyda — bankning faoliyat davomida olgan va taqsimlanmagan sof foydasi qoldig‘i. Ushbu mablag‘ kelgusi davrlarda kapitalga qo‘shilishi yoki dividend sifatida taqsimlanishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda, xususan Bazel qo‘mitasi tavsiyalarida, bank kapitali I va II darajali kapitalga bo‘linadi. O‘zbekiston bank tizimida ham ushbu tasnif qo‘llanilib, regulyativ kapital I darajali asosiy kapital, I darajali qo‘shimcha kapital va II darajali kapitaldan iborat ekanligi belgilangan . I darajali asosiy kapital bank regulyativ kapitalining kamida 60 foizini tashkil etishi talab qilinadi, bu esa kapitalning eng ishonchli va likvid qismining ustuvorligini ta’minlaydi.

Xususiy kapital hisobining buxgalteriya jihatlari

Tijorat banklarida xususiy kapital hisobi buxgalteriya hisobining umumiy tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u kapitalning shakllanishi, harakati va ishlatilishini aks ettiruvchi hisobvaraqlar tizimini o‘z ichiga oladi. Bank buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyati shundaki, u bir vaqtning o‘zida ham moliyaviy hisobot maqsadlariga, ham prudensial nazorat talablariga javob berishi kerak.

Xususiy kapital to‘g‘risidagi axborotlar buxgalteriya balansida va “Xususiy kapital to‘g‘risidagi hisobot”da oshkor qilinadi. Hisobotning maqsadi — xususiy kapitalning hisobot davri boshiga va oxiriga bo‘lgan holati hamda davr mobaynida uning tarkibida yuz bergan o‘zgarishlar to‘g‘risidagi axborotni taqdim etishdir . Hisobotda kapitalning har bir tarkibiy qismi bo‘yicha alohida ma’lumotlar keltirilishi, shuningdek, aksiyalarning chiqarilishi, sotib olinishi, bekor qilinishi va dividendlar to‘lanishi kabi operatsiyalar aks ettirilishi lozim.

Banklarda xususiy kapital hisobini yuritishda quyidagi o‘ziga xosliklarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

Birinchi, ustav kapitalining shakllanishi qat’iy tartibga solingan. Bankni davlat ro‘yxatiga olish uchun ustav kapitalining eng kam miqdori to‘liq shakllantirilgan bo‘lishi va bu tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanishi talab qilinadi . Ustav kapitalini shakllantirish uchun Markaziy bankda yoki rezident banklarning birida vaqtinchalik jamg‘arma hisobvarag‘i ochiladi.

Ikkinchi, kapitalning ayrim tarkibiy qismlari bo‘yicha hisob yuritishda soliq va prudensial talablar o‘rtasidagi farqlar hisobga olinishi kerak. Masalan, taqsimlanmagan foyda buxgalteriya hisobida to‘liq aks ettirilishi mumkin, ammo regulyativ kapitalni hisoblashda ayrim tuzatishlar kiritiladi.

Uchinchi, xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (XMHS) o‘tish jarayoni xususiy kapital hisobiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. XMHS talablariga muvofiq kapitalning ayrim elementlarini baholash va oshkor qilish tartibi milliy standartlardan farq qilishi mumkin, bu esa hisob siyosatini moslashtirishni taqozo etadi.

Amaliyotdagi muammolar va ularning tahlili

Tijorat banklarida xususiy kapital hisobi amaliyotida bir qator tizimli muammolar mavjud bo‘lib, ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

Normativ bazaning murakkabligi va tarqoqligi. Xususiy kapital hisobiga oid talablar bir nechta normativ hujjatlarda — Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi qonun, Markaziy bank nizomlari, buxgalteriya hisobi milliy standartlari va xalqaro standartlarda — aks ettirilgan. Ushbu hujjatlar o‘rtasida ayrim hollarda nomuvofiqliklar yuzaga keladi, bu esa hisob yuritishda noaniqliklarga olib keladi.

Kapital tarkibiy qismlarini identifikatsiyalash muammosi. Amaliyotda ustav kapitali, qo‘shilgan kapital va zaxira kapitali o‘rtasidagi chegaralarni aniq belgilashda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ayniqsa, murakkab moliyaviy instrumentlar (konvertatsiya qilinadigan aksiyalar, imtiyozli aksiyalar) paydo

bo‘lganda, ularning kapital tarkibida qanday aks ettirilishi masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Xalqaro standartlarga o‘tishdagi metodologik bo‘shliqlar. XMHS talablariga muvofiq kapitalning ayrim elementlarini baholash (masalan, moliyaviy instrumentlarning adolatli qiymati bo‘yicha) milliy buxgalteriya amaliyotidan sezilarli farq qiladi. Bank xodimlarining ushbu sohadagi malakasi yetarli darajada shakllanmaganligi hisobot sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Audit jarayonida kapital hisobini tekshirishning murakkabligi. Xususiy kapital hisobining auditida nafaqat buxgalteriya yozuvlarining to‘g‘riligi, balki kapitalning iqtisodiy mohiyati va regulyativ talablarga muvofiqligi ham tekshirilishi lozim. Bu esa auditorlardan ham buxgalteriya, ham bank nazorati sohasida chuqur bilim talab qiladi.

Kapital harakati to‘g‘risidagi axborotning yetarli darajada oshkor qilinmasligi. Moliyaviy hisobotlarda xususiy kapitalning tarkibi va o‘zgarishlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar ko‘pincha umumlashtirilgan holda taqdim etiladi, bu esa foydalanuvchilarning bankning kapital holatini chuqur baholashiga imkon bermaydi.

Takomillashtirish yo‘nalishlari va takliflar

Yuqorida tahlil qilingan muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

Birinchi navbatda, xususiy kapital hisobiga oid normativ bazani tizimlashtirish zarur. Barcha tegishli talablarni yagona metodologik hujjatda jamlash va ular o‘rtasidagi nomuvofiqliklarni bartaraf etish hisob yuritishning aniqligini oshiradi. Bu borada Markaziy bank tomonidan “Banklarda xususiy kapital hisobi bo‘yicha yo‘riqnoma”ni ishlab chiqish taklif etiladi.

Ikkinchidan, bank xodimlarining xalqaro moliyaviy hisobot standartlari bo‘yicha malakasini oshirish tizimini kuchaytirish lozim. XMHS talablarini amaliy qo‘llash bo‘yicha maxsus o‘quv kurslari va seminarlar tashkil etish, shuningdek, banklarda ichki metodologik qo‘llanmalarni yaratish hisobot sifatini yaxshilaydi

Uchinchidan, kapital harakati to‘g‘risidagi axborotni oshkor qilish talablarini kuchaytirish kerak. Moliyaviy hisobotlarda xususiy kapitalning har bir tarkibiy qismi bo‘yicha batafsil ma’lumotlar, shu jumladan ularning shakllanish manbalari va o‘zgarish sabablari ko‘rsatilishi lozim. Bu investorlar va regulyatorlarning bank kapitali holatini to‘g‘ri baholashiga yordam beradi.

To‘rtinchidan, ichki nazorat tizimida xususiy kapital hisobiga alohida e’tibor qaratish zarur. Banklarda kapital operatsiyalarini nazorat qiluvchi maxsus bo‘linmalar tashkil etish yoki mavjudlarining funksiyalarini kengaytirish, shuningdek, kapital hisobi bo‘yicha ichki auditning samaradorligini oshirish taklif etiladi.

Beshinchidan, avtomatlashtirilgan hisob tizimlarini takomillashtirish lozim. Kapital operatsiyalarini real vaqt rejimida kuzatish va regulyativ

hisobotlarni avtomatik shakllantirish imkonini beruvchi dasturiy ta’minotni joriy etish hisob jarayonining samaradorligini oshiradi va xatolar ehtimolini kamaytiradi.

Xulosa

Tijorat banklarida xususiy kapital hisobi bankning moliyaviy barqarorligini ta’minlash va shaffofligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Xususiy kapitalning tarkibiy qismlari — ustav kapitali, zaxira kapitali, qo‘shilgan kapital va taqsimlanmagan foyda — ning har biri o‘ziga xos hisob yuritish xususiyatlariga ega bo‘lib, ularni to‘g‘ri aks ettirish bank hisobotlarining ishonchliligini ta’minlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xususiy kapital hisobi amaliyotida normativ bazaning murakkabligi, kapital elementlarini identifikatsiyalash muammolari, xalqaro standartlarga o‘tishdagi metodologik qiyinchiliklar va axborot oshkorligining yetarli emasligi kabi muammolar mavjud. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun normativ bazani tizimlashtirish, xodimlar malakasini oshirish, axborot oshkorligi talablarini kuchaytirish, ichki nazoratni takomillashtirish va avtomatlashtirish darajasini oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kelgusida xususiy kapital hisobini xalqaro standartlarga to‘liq moslashtirish va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bank tizimining barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Qodirova Z. Tijorat banklarida xususiy kapital hisobi va auditini takomillashtirish // Green Economy and Development. — 2025. — Vol. 3, Issue B. 1–12.
2. O‘zbekiston Respublikasi banklarining ustav kapitalini shakllantirish tartibi to‘g‘risidagi nizom. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2021. — B. 12–17.
4. Bank ishi: darslik / Mualliflar jamoasi. — Namangan: NamDU nashriyoti, 2024. — B. 93–95.
5. Qodirova Z. Tijorat banklarida bank kapitali hisobini takomillashtirish // Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. — 2024. — Vol. 2, Issue B. 469–474.
6. Xudoyberdiyev A. G. Xususiy kapitalning tijorat banklari moliyaviy barqarorligidagi roli. — Zenodo, 2024. — B. 165–168.
7. Buxgalteriya balansida o‘z sarmoyasi va ularni oshkor qilish. O‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2023. — B. 159–162.
8. Bank ustavining namunaviy tuzilmasi. Anorbank ustav hujjatlari. — Toshkent, 2026. — B. 9–11.
9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimi bo‘yicha kapital yetarliligi ko‘rsatkichlari dinamikasi. Statistik byulleten. — 2022. — B. 58–60.

Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi qonun. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari to‘plami. — Toshkent, 2020. — B. 14–16.